

Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Recent Period Turkish Studies

Araştırma Makalesi | Research Article

 Açık Erişim | Open Access

İngiliz Araştırmacı David George Hogarth'ın Ermeniler, 1894 Sason İsyanı ve Bağımsız Ermeni Devleti Hakkındaki Görüşleri

British Researcher David George Hogarth's Views on Armenians, the Sason Rebellion of 1894 and the Independent Armenian State

Mübarek İpek¹

¹ Kuruma bağlı değil / Non-affiliated, Mardin, Türkiye

Öz

Uzun yıllar boyunca Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinde olan Arap Yarımadası, Mezopotamya, Anadolu, Balkanlar ve Yunanistan toprakları arkeolojik yapılar ve buluntular açısından zengin bölgelerdi. Ayrıca bu toprakların üç semavi dinin doğuş yeri ve Eski Çağ'da pagan kültürün yaygın olduğu yerler olması Osmanlı Devleti'nin elinde olan kara parçalarına Avrupalı araştırmacıların ilgi duymasını sağladı. Batılı seyyah, din adamı, oryantalist ve araştırmacılar Osmanlı yönetim merkezinden aldıkları izinle sistematik olarak Osmanlı coğrafyasına gelmeye başlamışlardı. Osmanlı topraklarına araştırmaya gelen bilim adamları arasında İngiliz oryantalist, arkeolog, coğrafyacı, tarihçi ve istihbarat subayı D. G. Hogarth da vardı. Hogarth ilk defa 1887 yılında Anadolu topraklarını ziyaret etti ve en son ziyaretini de 1915 yılında yaptı. Hogarth 1887-1915 yılları arasında Yunanistan, Balkanlar, Arap Yarımadası, Mezopotamya ve Anadolu'da yaptığı ziyaretleri esnasında Osmanlı toplumunda yaşayan haklar hakkında bilgiler topladı. Türk, Kürt, Arap ve Ermeniler üzerine topladığı bilgilerden ilk önce günlüklerinde daha sonra yayınladığı eserlerde bahsetti. Bu çalışma da Hogarth'ın günlük, siyasi-askeri rapor ve yayınladığı eserlerinde Ermeni halkının ırk, kültür, dini inanışları, Anadolu'da meydana gelen 1894 Ermeni Sason olayları, I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrası kurulması planlanan bağımsız Ermeni devleti üzerindeki görüşlerine yer verilmiştir.

Abstract

The Arabian Peninsula, Mesopotamia, Anatolia, the Balkans and Greece, which were control the domination of the Ottoman Empire for long years, were rich regions in terms of archaeological structures and finds. In addition, the fact that these lands were the birthplace of three monotheistic religions and places where pagan culture was widespread in the Ancient Age attracted European researchers to the land held by the Ottoman Empire. Western travelers, clergy, orientalists and researchers began to systematically come to the Ottoman geography with the permission they received from the Ottoman administrative center. Among the scientists who came to research in the Ottoman lands was the British orientalist, archaeologist, geographer, historian and intelligence officer D. G. Hogarth. Hogarth visited Anatolia for the first step in 1887 and his last visit was in 1915. Hogarth collected information about the information living in Ottoman society during his visits to Greece, the Balkans, the Arabian Peninsula, Mesopotamia and Anatolia between 1887 and 1915. He first mentioned the information he collected on Turks, Kurds, Arabs and Armenians in his diaries and later in his published works. In this study, Hogarth's dailys, military reports and published works include his views on the race, culture, religious beliefs of the Armenian people, the 1894 Armenian Sason events that took place in Anatolia, and the independent Armenian state planned to be established during and after World War I.

Anahtar Kelimeler

D. G. Hogarth · Ermeniler · 1894 Sason İsyanı · Oxford Üniversitesi Arşivleri

Atıf | Citation: İpek, Mübarek. "British Researcher David George Hogarth's Views on Armenians, the Sason Rebellion of 1894 and the Independent Armenian State." *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları–Recent Period Turkish Studies* 48 (2025): 20-33. <https://doi.org/10.26650/YTA2025-1568131>

 This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. İpek, M.

 Sorumlu Yazar | Corresponding author: Mübarek İpek mubarekipek@hotmail.com

Keywords D. G. Hogarth · Armenians · Sason Rebellion of 1894 · Oxford University Archives

Extended Summary

The geography of Mesopotamia, the Arabian Peninsula, the Balkans and Greece, which were under the domination of the Ottoman Empire for long years, were lands containing rich archaeological artifacts. In addition, these lands were the birthplace of the three divine religions and places where pagan culture was widespread in the Ancient Age. European researchers, clergy, engineers and orientalists came to the Ottoman geography with the permission they received from the Ottoman state to conduct scientific research and fulfill their religious worship. Among the Western researchers who came to the Ottoman geography to conduct scientific research was the British writer, researcher, orientalist and intelligence officer D. G. Hogarth. Hogarth made his first visit to Ottoman lands to conduct scientific research in 1887, and his last visit was in 1915. During his scientific research, the British writer met the people living in the Ottoman society and recorded his opinions about the people he met in his diaries. In the diaries he wrote while he was in Anatolia in 1887, 1891 and 1894, the British researcher gave information about the Armenians living in the Ottoman society and the Armenian events that took place between 1891 and 1895. Apart from his diaries, he also mentioned Armenians in his works and military reports written in the course of and after World War I.

The study focuses on the information Hogarth gave about the history of Armenians and Armenian events in his diaries, works and military reports. With a view to test the accuracy and wrongness of the information given by the British author about the Armenians, archival sources were used and comparisons were made with the information in modern sources. Therefore, in the article, first the Armenian history mentioned in modern sources and the 1894 Sason Armenian rebellion are mentioned. Then, the British author's views on Armenian history and the Sason rebellion that took place in 1894 are included. In this way, an endeavor was made to form an information network that would enable understanding the correctness and incorrectness of Hogarth's views on Armenians and the Armenian events taking place in Anatolia.

The last title of the study includes Hogarth's views on the independent Armenian state that was designed to be founded in Anatolia by the European states during and after World War I. An effort has been made to present Hogarth's academic and military writings on the Armenian state planned to be established. In short, this study tried to provide a small piece of information on Turkish-Armenian Relations and Armenian history studies by chronologically conveying Hogarth's discourses about Armenians in his texts and reports.

We would also like to note that this research provides new insights into Turkish-Armenian relations, a topic that has been on the agenda for many years. Hogarth, an outside observer and researcher, offers new information that helps us understand the nature of Turkish-Armenian relations in the final years of the Ottoman Empire, how the Ottoman administration treated the Armenians under its rule, and how the Armenians viewed the state to which they were subject. In particular, it contains information that allows us to understand which side was at fault in the Armenian uprising that took place in Sason, located within the borders of today's Batman province in Anatolia, in 1894. The subject of the Kurds' influence on the Sason incident has been examined. The information Hogarth provided about the Armenians he interviewed regarding the Sason incident has been discussed. In particular, the topics of why and how the British Empire supported the establishment of an Armenian state in Anatolia in line with its own interests after World War I are addressed. Hogarth's thoughts on why he supported the Armenian state planned to be established after the war and the issues on which his country should be cautious are included. The British researcher's warnings about the insidious plans of the Russians, Britain's rivals in the Middle East, against the Armenians are also included. In short, this study examines what insights an orientalist's work and notes offer into Turkish-Armenian relations.

Giriş

Hogarth 1887 yılının ilk ayında Osmanlı sınırları içerisinde arkeoloji ve tarih çalışmalarını yapmak için Yunanistan üzerinden Anadolu topraklarına geçiş yaptı. Anadolu'ya ayak bastığında yoğun olarak Türklerle irtibat içinde oldu. Daha sonra Ege Bölgesi'nden başlayarak İç Anadolu, Akdeniz, Güneydoğu, Doğu Anadolu, Karadeniz ve Marmara bölgelerinde bilimsel geziler yaptı. Anadolu'nun farklı yerlerinde yaptığı araştırmalar esnasında Türk, Kürt, Arap ve Ermeni topluluklarıyla tanıştı.¹ Osmanlı topraklarındaki ilk araştırmasından sonra arada sırada olsa da I. Dünya Savaşı'nın başlayacağı tarihe kadar Anadolu, Arap Yarımadası, Mezopotamya, Kıbrıs ve Balkan coğrafyasında keşif gezisi ve arkeolojik çalışmalar icra etti. Bilimsel faaliyetleri sırasında Osmanlı topraklarında yaşayan farklı halk gruplarıyla temasını sürdürdü. Hogarth akademik çalışmaları dışında I. Dünya Savaşı esnasında ülkesinin emperyalist siyasetine katkıda bulunmak için Mısır'da Arap Bürosu'nda istihbarat subayı olarak 1915-1919 yılları arasında görev yaptı. Mısır'daki görevi süresince Osmanlı toplumunda yaşayan halklarla yüz yüze iletişimi devam etti.²

İngiliz yazar, akademik araştırmaları ve savaş dönemi esnasında tanıştığı Türk, Kürt, Arap, Ermeni, Yunan, Arnavut ve diğer halk grupları üzerine gözlemlerini günlük³, mektup ve askeri raporlarına kaydetti. Daha sonra not aldığı bilgileri kitap, makale ve sempozyum bildirilerinde yayınladı. Günlük, mektup, askeri rapor ve eserlerinde en çok Türk ve Araplardan bahsetmiştir. Her ne kadar Türkleri eleştiren cümleleri olsa da Osmanlı toplumu içerisinde en çok sevdiği halkın Türkler olduğunu belirtmiştir.⁴ Mektup, günlük, askeri rapor ve eserlerinde yapılan incelemelerde genellikle Arap ve Kürtleri eleştiren cümleler kurduğu ve bu iki halka karşı antipatisinin olduğu görülmüştür.⁵

Hogarth, Osmanlı toplumunda yaşayan halkları anlatırken sadece gördüğü ve duyduğu bilgilerle yetinmemiş, bahsettiği halkların geçmiş tarihi, ırk özellikleri ve dini inanışlarını konu edinerek Osmanlı toplumunda yaşayan Doğu halklarını anlatmaya çalışmıştır. Yazarın, Osmanlı bünyesinde yaşayan halklarla ilgili yazdığı tüm görüşleri bu yazının sınırlarını aştığından, bu makalede daha çok Hogarth'ın Ermeniler ile ilgili görüşlerine yer verilmiştir. Hogarth'ın Ermeni tarihi, Ermenilerin sosyo-ekonomik yaşam biçimi ve Sason isyanı hakkındaki görüşlerinin doğruluğu ve yanlışlığını sınamak içinde Ermenileri ve Sason olaylarını arşiv belgelerine dayanarak anlatan modern kaynaklardaki bilgilerde bu çalışmada kullanılmıştır. Bu sebeple çalışmada Hogarth'ın Ermeniler hakkındaki görüşlerinden önce Ermenilerden ve Sason'da başlayan Ermeni isyanını anlatan modern çalışmalarda bilgilerin kısa şekilde bahsedilmiştir. Sonrasında İngiliz yazarın, Ermenilerin tarihi, ırkı, dini inanışları, Anadolu'da meydana gelen Sason Ermeni olayları, I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında kurulması planlanan Ermeni devleti hakkındaki izlenimleri konu edinilmiştir. Böyle-

¹ Oxford Üniversitesi, Magdalen Kolej Arşivi (MCA), P452. Personal: 14., 3 January - 4 November 1887 Asia Minor and Greece. Bu çalışmada Oxford Üniversitesi Magdalen Kolej arşivlerindeki belgelerin yayın, kullanım ve izni: "Oxford Üniversitesi Magdalen Kolej Yönetimi" tarafından verilmiştir.

² Mübarek İpek, "Oryantalist David George Hogarth'ın Hayatı ve İngiliz İstihbarat Birimi ile İlişkisi", *Mukaddime*, Cilt,14, Sayı, 2, 2023, s. 319-320.

³ Bu çalışmada Hogarth'ın Ermenilerden bahsettiği 1887, 1891 ve 1894 yılında tuttuğu günlükleri kullanılmıştır. Hogarth'ın günlükleri üzerine yapılan incelemede yazarın Ermeni olaylarını günlüklerinde çok kısa şekilde aktardığı görülmüştür. İngiliz yazarın günlüklerinde geniş şekilde Ermeni olaylarını anlatmamasında şu ihtimal olabilir: Hogarth günlüklerinde ve eserlerinde Anadolu'daki araştırmaları esnasında kendisini takip eden Osmanlı kolluk kuvvetlerinden bahsetmiştir. İngiliz yazarın Osmanlı polisi ve jandarmasının ani sorgu veya eşya incelemelerde günlüklerini de kontrol edeceğini düşünerek Ermeni olaylarını günlüklerine detaylı şekilde kaydetmemiş olabilir. Hogarth'ın günlüklerinde Osmanlı güvenlik görevlilerinin şüphesini çekecek yazılar not almaktan kaçındığı tahmin edilmektedir.

⁴ David George Hogarth, "Turkey", *The Balkans: A History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania*, Ed. D. G. Hogarth, Oxford at The Clarendonn Press, England, 1915, s. 5. Hogarth'ın kız kardeşi ünlü feminist yazar Janet Cournety abisinin ölümünden sonra "David George Hogarth" başlıklı yazısında büyük kardeşinin Türkofil olduğunu belirtmiştir: Janet E. Courtney, *An Oxford Portrait Gallery: David George Hogarth*, Published by Chapman and Hall Limited, London, 1931, s. 21-23.

⁵ Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz: Oxford Üniversitesi, St Antony's Kolej Arşivi: Middle East Centre Archive, (MEC), David George Hogarth Koleksiyonu, File1- File 5, 1897-1919.; David George Hogarth, *The Penetration of Arabia*, Published by Frederick Stokes Company, 1904.; David George Hogarth, *The Wandering Scholar In The Levant*, Pirnted by J. Murray, London, 1896.; David George Hogarth, *The Nearer East*, Printed by Appleton and Company, New York, 1902.; David George Hogarth, *Arabia*, Oxford at the Clarendonn Press, London, 1922.

likle makalede, Hogarth'ın Ermeniler üzerindeki görüşlerinin doğruluk ve yanlışlığının daha iyi bir şekilde irdelemesini sağlayan bilgi ağının oluşması sağlanmaya çalışılmıştır.

1. D. G. Hogarth'ın Kısa Biyografisi

Hogarth 23 Mayıs 1862 yılında Rahip David George ve ev hanımı Janet Elizabet'in ikinci oğulları olarak İngiltere'nin Doğu kısmındaki Lincolnshire şehrinin Barton kasabasında dünyaya geldi. İlk eğitimini ebeveynlerinden aldı. Daha sonra Hertfordshire bağlı Stevenage kasabasında ilk ve orta öğrenimini tamamladı. 1876 yılında Winchester Yüksek Okulu'nda eğitim görmeye başladı ve bu okuldan 1880 yılında mezun oldu. 1881'de Oxford Üniversitesi Magdalen College'te klasik çağ dilleri bölümünde lisans öğrenimine başladı. Lisan eğitimi sırasında başarılarından dolayı üniversiteden ödüller kazandı. Üniversitede öğrenciyken annesinin uzaktan akrabası olan Charles Uppleby'nin kızı Laura Violet ile tanıştı ve 1894 yılında Laura ile evlendi. İngiliz yazarın tek çocuğu olan William Billy 1901'de doğdu.⁶ W. Billy'den geriye Caroline (1940) isimli bir kız kaldı.⁷ 1885 yılında "Phillip and Alexander" adlı lisans teziyle üniversiteden mezun oldu.⁸ Bir yıl sonra Oxford Üniversitesi'nin bünyesinde verilen Craven araştırma bursunu kazanmayı başardı. Bu burs sayesinde 1887 yılında deniz yoluyla Yunanistan'a gitti ve Doğu'daki ilk bilimsel araştırmalarına başladı.⁹

1887 ve 1915 yılları arasında Kıbrıs'ta Paphos Antik Liman Kenti, Mısır'da Hatshepsut at Deir el-Bahri Tapınağı, Naukratis, Alexandria ve Fayyum antik kentlerinde, Anadolu'da Efes kazısında, Girit Adası'nda Knossos ve Zakro kazılarında çalıştı. 1909 yılında The Ashmelon Müzesi'ne müdür olarak atandı. 1911-1914 yılları arasında Karkamış Antik Kenti'nde kazı başkanı ve danışmanlık görevlerinde bulundu. Arkeolojik kazıları dışında Osmanlı sınırları içerisinde çok sayıda yüzey araştırması yaptı. Arkeolojik çalışmalarında Hitit İmparatorluğu, Eski Mısır ve Yunan uygarlıklarının eser ve yapılarına öncelik verdi.¹⁰ Ünlü arkeologlar William Mitchell Ramsey ve Arthur Evans ile beraber çalıştı. Thomas Edward Lawrence'in arkeolojik araştırmalara ve Arap isyanına katılmasını sağladı.¹¹ Yaptığı kazılarda ortaya çıkardığı arkeolojik buluntuları ve yüzey araştırmalarında tespit ettiği antik şehirleri, daha sonra yayınladığı çalışmalarla akademi camiasına deklare etti. Hogarth, arkeoloji alanındaki başarılı çalışmaları sayesinde Avrupa ve Amerika'daki arkeoloji dünyasının dikkatlerini üzerine çekmeyi başardı. Arkeoloji dışında tarih, coğrafya, meteoroloji ve jeoloji alanında eserler kaleme aldı.¹²

Doğu dilleri arasında Türkçe ve Arapçayı, Avrupa dillerinden Yunanca, Almanca, Fransızca ve İtalyancayı bilmekteydi. Akademik araştırmaları esnasında Doğu toplumu, kültürü ve coğrafyası hakkında tecrübe kazandı.¹³ Farklı diller bilmesi ve Doğu üzerindeki tecrübesi Hogarth'a, I. Dünya Savaşı'nda iş bulma imkanını

⁶Prof. Dr. Caroline Baron'la yapılan görüşmelerden, (Haziran 2021- Mart 2024). ; Courtney, *An Oxford Portrait ...*, s. 6.

⁷Hogarth'ın tek torunu olan Caroline Boran, London Üniversitesi'nde Orta Çağ kürsüsünde çalışmıştır. C. Baron çalıştığı üniversiteden emekli olduktan sonra misafir öğretim üyesi olarak farklı üniversitelerde ders vermeye devam etmektedir. C. Boran dedesinde kalan arşiv malzemelerini 2019 yılında Oxford Üniversitesi Magdalen College arşiv bölümüne armağan etmiştir. Prof. Dr. Caroline Baron'la yapılan görüşmelerden, (Haziran 2021- Mart 2024).

⁸Ben Taylor, Cataloguing the Hogarth Papers, Oxford University: Hogarth Conference, Online, MagdalenCollege, 23.01.2021, Oxford, https://www.youtube.com/results?search_query=magdalen+college+hogarth+conference, (Erişim Tarihi: 14.03.2024).

⁹Courtney, *An Oxford Portrait...*, s. 6-8.

¹⁰Mübarek İpek, "Oryantalist David George Hogarth'ın Hayatı ve İngiliz İstihbarat Birimi ile ilişkisi", s. 317.

¹¹James Breasted, "Obituary David George Hogarth", *The Geographical Review*, Volume 18, No. 1, January 1928, s. 159-161.

¹²Peter Lock, "D. G. Hogarth (1862-1927) A Specialist in the Science of Archaeology", *The Annual of the British School at Athens*, Volume 85, 1990, s. 179. ; H. R. Hall, "David George Hogarth died November 6, 1927", *The Journal of Egyptian Archaeology*, Volume 14, No. 1, May 1928, s. 128. ; Mübarek İpek, "Oryantalist David George Hogarth'ın Hayatı ve İngiliz İstihbarat Birimi ile ilişkisi" s. 319-320.

¹³David George Hogarth, *Accidents of an Antiquary's Life*, Macmillann and Company, Limited S.t. Martin's Street, London, 1910, s. 33, 34, 176. ; Mübarek İpek, "Oryantalist David George Hogarth'ın Hayatı ve İngiliz İstihbarat Birimi ile ilişkisi", s. 319-320.

sağladı. Savaş başladıktan sonra 1915'te Deniz Kuvvetlerinde istihbarat subayı olarak çalışmaya başladı.¹⁴ Daha sonra Mısır'da 1916 yılında kurulan Arap Bürosu'nda vekil müdür ve danışmanlık görevlerini 1919 yılına kadar sürdürdü.¹⁵ Savaştan sonra 1919 yılında üç aylığına Paris Barış Konferansına katıldı ve konferansta İngiltere'nin "Orta Doğu Bürosu" komiseri görevini üstlendi.¹⁶ Barış görüşmelerinden erken ayrılarak müzedeki müdürlük görevine döndü ve ölümüne kadar bu görevini devam ettirdi. İngiliz yazarın 1927 yılının Ekim ayında kalp rahatsızlığı sorunu iyice arttı ve bu sorun yüzünden müzedeki işinden izin aldı. Şarkiyatçı, tarihçi, arkeolog, akademisyen, gezgin, ve savaş esnasında Mısır'da Deniz Kuvvetlerinde askeri görevlerde bulunan Hogarth 6 Kasım 1927 yılında evinde uyurken geçirdiği kalp krizi sonucu öldü.¹⁷

2. Modern Kaynaklara Göre Ermeniler ve 1894 Sason Ermeni İsyanı

Şu ana kadar yapılan arkeolojik ve tarihi araştırmalara göre Ermeni veya Ermenistan adı ilk olarak M.Ö. 3 binde Akkad çivi yazılı belgelerinde yer almıştır. Çivi yazılı tabletlerde Doğu Anadolu bölgesi için "Armanu" yada "Armenia" denilmekteydi.¹⁸ Ermenilerin ataları olarak kabul edilen halk ise Anadolu'ya M.Ö. 6. yüzyılda geldiği tahmin edilmiştir. Ermenilerin atalarının Anadolu'ya gelmeden önce nerede yaşadıkları henüz çözüme kavuşturulamamıştır.¹⁹ Fakat Ortaçağ ve modern çağdaki Ermeni tarih yazıcıları Ermenilerin ataları Hayaşalılar (Haiklar) ve Urartular olduğunu iddia etmişlerdir.²⁰ Ermeniler M.Ö. 6 yüzyıldan itibaren Perslerin egemenliğinde yaşamışlardır. Daha sonraki yüzyıllarda Makedonya Krallığı, Seleukos Egemenliği, Roma İmparatorluğu ve Partların egemenliğinde kalmışlardır. Ermeniler farklı devletlerin egemenliğinde yaşadıkten sonra M. Ö. II. yüzyıldan M. S. IV. yüzyıla kadar kendi krallıklarını kurarak Doğu Anadolu bölgesi ve çevresine hakim olmuşlardır.²¹ Ermeni krallığı döneminde Ermeni kral IV. Tiridates döneminde 301 veya 314 tarihinde Hıristiyanlık dini resmi din ilan edilmiştir.²²

Ermeni krallığı yıkıldıktan sonra Ermeniler küçük krallıklar şeklinde veya bölgeye hakim olan güçlerin egemenliğinde yaşamışlardır. Ermenilerin Türklerle iletişimleri Abbasiler döneminde orduya alınan Türk askerleri ve Büyük Selçuklu Devleti'nin yöneticisi Çağrı Bey'in 1018 yılında Anadolu topraklarına keşif gezisi esnasında olmuştur.²³ Selçuklular Anadolu'yu ele geçirdikten sonra Ermeniler, Türk yönetimi altında hayatlarını sürdürmüşlerdir.²⁴ Osmanlı Devleti Anadolu'ya hakim olduktan sonra Ermeniler, Devlet-i Aliyye'nin bünyesinde yaşamaya başlamışlardır. Osmanlı Devleti bünyesinde Ermeniler her alanda korunmuş, Ermeni

¹⁴The National Archive (TNA), Dosya: Admiralty, 337.120. 308, 1915, 156. ; MCA, P452, Personal: 4. 4. 5., 25 October 1915; Mübarek İpek, "İngiliz Müsteşrik ve İstihbarat Subayı David George Hogarth'ın Filistin Bölgesi ve Meselesine Bakışı", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, No. 16, 2024, s. 92-100.

¹⁵Mübarek İpek, "Oryantalist David George Hogarth'ın Hayatı ve İngiliz İstihbarat Birimi ile İlişkisi" s. 319-320.

¹⁶MEC, File: 4., 4. 12., D. G. Hogarth To Laura, Paris, 23. 03. 1919. ; GB: 1.1.128.4., Letter from Gertrude Bell to her stepmother, Florence Bell, 16 March, 1919, <https://gertrudebell.ncl.ac.uk/l/gb-1-1-1-1-19-8>, (Erişim Tarihi: 15.03.2024). ; The British Library, Dosya India Office Record: IOR.L.MIL.17.5.3321., 18.04.1919.; British Online Archives (BA), FO: 608, 96, File 371,1,1, Political Middle East, 1.02.1919; BA, FO 608/83/3,File 342, Turkey and Middle East, 29.03.1919.

¹⁷MCA, P452, Other: 1.4., The Geographical Journal, Obituary of David George Hogarth, 1927-1927.

¹⁸Ekrem Memiş, "Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten günümüze Türk-Ermeni ilişkileri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt VII, Sayı 1, Ermeni Özel Sayısı, Haziran 2005, s. 1. ; Simon Payaslian, *The History Of Armenia Fromthe Origins To The Present*, First Published in by Palgrave Macmillan, New York, 2007, s. 4-5.

¹⁹Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 43.

²⁰Alpaslan Ceylan, "Ermenilerin Anadolu'daki Varlıkları ve Tarihi Gerçekler", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 10, Temmuz 2015, s. 1.

²¹Said Mübin Çalış, "Küçük Armenia Krallığı'nın Kuzeybatısı: Antiochia ad Taurum", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 16, Sayı 1, 2019, s. 305.

²²Simon Payaslian, *The History Of Armenia...*, s. 35.

²³Cihan Piyadeoğlu, *Çağrı Bey: Selçuklular'ın Kuruluş Hikayesi*, Timaş Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2017, s. 30. ; *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1996, s. VII.; Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul, 1983, s. 42.

²⁴Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918), s. VII.

Patrikliği ilk başta Kütahya, daha sonra Bursa ve en son olarak İstanbul'a nakledilmiştir.²⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlü olduğu yıllarda Ermeniler, devletin sadık bir tebaası olmuş ve yüzyıllar boyunca Osmanlı tebaasındaki Müslüman halkla barış ve huzur içinde yaşamışlardır.²⁶

Osmanlı Devleti askeri, siyasi ve ekonomik yönden güçlü olduğu zamanlarda azınlıklar meselesi veya Ermeni olayları ortada yoktu. Fransız ihtilalinin getirmiş olduğu milliyetçilik akımı, 93 harbinde alınan ağır yenilgi ve devletin zayıflayıp çökmeye başlaması üzerine, Batılı güçler²⁷ ve Rusya, Osmanlı yönetimindeki Hıristiyanları kendi politik, dini ve askeri menfaatleri doğrultusunda etkilemeye ve birer maşa olarak kullanmaya başladılar.²⁸ Ermenilerde dış güçlerin ve milliyetçilik akımının etkisiyle bağımsız Ermenistan devletini kurmak için Osmanlı Devleti'ne karşı isyanlar başlattılar. Bu isyanlar genellikle Anadolu'nun; Doğu, İç Anadolu, Güneydoğu ve Akdeniz bölgelerinde meydana geldi. Anadolu'da meydana gelen ve dış mihraklarca desteklenen en büyük isyanlardan birisi de 1894 yılında Sason'da çıkan isyandır.²⁹

3. 1894 Ermeni Sason İsyanı

Sason, günümüzde idari olarak Batman iline bağlı bir ilçedir. 1894'te ilk isyan çıktığı zaman Sason, Osmanlı merkezi idari yönetiminde Bitlis vilayetinin Muş sancağına bağlıydı.³⁰ Bazı Ermeni ayrılıkçı gruplar, Sason isyanından önce 1890'da Erzurum, aynı yılda Kumkapı gösterisi ve 1892-1893 yılları arasında Kayseri, Yozgat, Çorum ve Merzifon'da olaylar çıkarmışlardır.³¹ Bu olaylardan sonra başta İngiltere ve Rusya olmak üzere dış güçlerin daha büyük desteğini alan bazı Ermeni cemiyet-komiteler, yerel Ermeni kiliseleri ve yurtdışındaki Ermeni lobileri Anadolu'da bağımsız Ermenistan devletinin kurulması adına birleşerek büyük bir isyanın planını yapmışlardır. Batılı güçlerden destek alan I. Sason isyanının ele başı Hamparsum Boyacıyan, 1893 yılında etraflarına topladıkları asi Ermenilerle Sason ve çevresindeki yerlere saldırmaya başlamışlardır. 1894'te saldırılar büyüyerek büyük bir isyanın başlamasına neden olmuştur. İsyân esnasında çok sayıda masum Müslüman halk öldürülmüştür. İsyânın büyümesi ve can kayıpların artmasıyla Osmanlı Devleti, IV. Ordu komutanı Zeki Paşa'yı bölgeye göndermiş ve Paşa'nın bünyesinde yer alan ordu aynı yıl içinde bastırmıştır.³²

Başarısız isyan girişiminden hemen sonra Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin Sason ve çevresindeki yerlerde Ermenileri katlettiğine dair yalan ve yanlış bilgileri Batı kamuoyuna duyurmaya başlamışlardır. İsyancı Ermeniler, yaşadıkları coğrafyalarda Müslüman halktan daha fazla nüfusa sahip olduklarını da iddia etmişlerdir. Asi Ermeniler dışında Anadolu'da yer alan misyoner okulları, elçiler, konsololar, yabancı gazeteciler ve ajanlar da Osmanlı hükümetinin Ermenileri katlettiğini ve Doğu'da Ermenilerin nüfus açısından Müslüman

²⁵Ömer Lütfi Taşcıoğlu, *Türk-Ermeni İlişkilerindeki Tarihsel Gerçekler*, Nobel Yayınları, 3. Basım, Ankara, 2019, s. 2.

²⁶Özcan Mert, "Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S.3, 2003, s.141-145.

²⁷Başta Rusya ve İngiltere olmak üzere Fransa ve Amerika bölgedeki jeopolitik ve siyasi çıkarları için Ermeni isyanlarını desteklemiştir. Bu konuda detaylı bilgi için bkz: Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul, 1986, s. 8-12. ; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 120-130, 144-145. ; Gürbüz Evren, *Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2002, s. 70-84.

²⁸İsmail Görge, "Uluslararası Boyutlarıyla Sason Ermeni İsyanları", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17(46), s. 499. ; Özcan Mert, "Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler", s. 144-145.

²⁹İsmail Görge, "Uluslararası Boyutlarıyla Sason Ermeni İsyanları", s. 499.

³⁰Nurettin Gülmez, "Tahkik Heyetinin Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı", *Belleten Dergisi*, S.258, C. 70, Ağustos 2006, s. 695. Ermeniler 1894 Sason isyanından önce ve 1915 tehcir yasına kadar Osmanlı topraklarında küçük ve büyük çapta olmak üzere 34 olay çıkarmıştır. Hogarth sadece 1894 Sason isyanı ve isyanda önce meydana gelen Ermeni olaylarından bahsetmiştir. Bundan dolayı modern kaynaklardan sadece Hogarth'ın belirtmiş olduğu olayları anlatan kısımlardan alıntı yapılmıştır.

³¹Zeynep İskefiyeli, *Ermeni Meselesi Çerçevesinde 1893 Ankara Mahkemelerinin Yeri ve Önemi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2008, s. 1.

³²Hamdi Doğan, *Sason Ermeni İsyanları*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Niğde, 2000, s. III, 24-28. Sason isyanında yaşana olayların Osmanlı arşiv kayıtlarındaki yeri ve önemi hakkında detaylı bilgi için bkz. Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1878-1895) I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yayın Nu:95, Ankara 2008.

halktan daha çok olduklarına dair propaganda faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Asi Ermeniler ve Batılı güçlerin sahadaki elemanlarının yaptıkları sahte propaganda faaliyetleri gerçeği yansıtmayan masallar gibi Avrupa'da yayılmıştır.³³ Maalesef halen günümüzde bile Sason olayı ve diğer Ermeni olaylarının etkileri sıcaklığını koruyarak devam etmektedir. Görüleceği üzere Ermenilerin M. Ö. 6 yüzyıldan itibaren Anadolu'ya geldikleri, Sason olaylarını asi Ermenilerin başlattığını ve isyan öncesi-sırasında katliamların Ermeniler tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır.

4. Hogarth'a Göre Ermenilerin Kökeni ve Yaşam Biçimleri

İngiliz yazar, Anadolu araştırmaları esnasında tanıştığı Ermeniler hakkında şu bilgileri sunmuştur:

*Ermeniler Hint-Avrupa dil ailesinden olup Sivas, Ankara, Van, Malatya, Erzurum, Trabzon, İstanbul, İzmir ve Adana'ya kadar Anadolu'nun pek çok yerinde yaşamaktadırlar. Ermeniler, Türk ve Kürtlerle iç içe olmuşlardır. Ermeniler kendi içlerinde Gregoryen, Katolik ve Protestan gibi farklı dini mezheplere ve inançlara sahiptirler. Bu farklılık uzun yıllar Osmanlı Devleti'nin işine yaramıştır. Ermenilerin mezhep birliğinden yoksun olmaları, bir çatı altında toplanmalarına ve bütün olarak Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmelerine engel olmuştur. Ermenilerin dağda veya kırsalda yaşayan Müslümanlara benzer hayat tarzları vardır. Onlar da yeri geldiğinde (dağda yaşayan Ermeniler) coğrafi şartların verdiği zorluklardan dolayı Müslümanlar gibi vahşi bir şekilde yaşamışlardır. Şehirdeki Ermeniler genellikle zanaat, tefecilik, ticaret ve tarımla uğraşmaktadırlar. Kırsal ve dağlarda da yaşayanlar hayvancılık ve tarımla geçimlerini sağlamaktadırlar. Doğuda yaşayan çoğu Müslüman Osmanlı halkı din değiştirmiş Ermenilerin torunlarıdır.*³⁴

Yukarıda aktarılan bilgilerde M.Ö. 6. yüzyılda Ermenilerin Anadolu'ya geldikleri görüşünün olduğu sunulmuştu. Hogarth'ın Ermenilerin atalarının M.Ö. 6. yüzyılda veya hangi tarihte Anadolu'ya geldikleri konusuna değinmediği görülmüştür. İngiliz araştırmacının bu görüşe değinmemesinin bir nedeni vardır. İngiliz yazarın, Ermeniler hakkında bilgi topladığı zaman 1887 ve 1895 yılları arasındadır. Bu yıllar arasında Ermeni tarihini aydınlatacak yeterli bilgi araştırması yapılmamasından dolayı, Hogarth'ın bu bilgiyi bilmediğine yorumlanabilir. İngiliz yazarın, Ermenilerin dini birlikten yoksun olmalarından dolayı Osmanlı Devleti'ne karşı bir bütün olarak isyan etmelerine engel olduğu düşüncesi kayda değer bir tespittir. Eğer Ermeniler erken bir tarihte, dini birlik içinde hareket etselerdi belki de Osmanlı Devleti'ne karşı 1890'dan önce de isyan edebilirlerdi. Hogarth'ın kırsal ve şehirlerde yaşayan Ermenilerin geçim kaynakları üzerine verdiği bilgilerin doğru olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Osmanlı coğrafyasında yaşayan Ermenilerin ekonomik uğraşlarından bahseden kaynakların genelinde aynı bilgiler mevcuttur.³⁵ İngiliz yazarın, dağda yaşayan Ermenileri vahşi Müslümanlar yani modern olamayan insanlara benzetmesinin altında dönemin oryantalist zihniyetinden kaynaklanan önyargı hastalığından başka bir şey olmadığı düşünülmüştür. Yani müsteşrik Hogarth'ın kendinden önceki ve çağdaşı olan bazı oryantalistler gibi Doğu halklarını yersiz şekilde eleştirdiği anlaşılmaktadır.

5. Hogarth'ın Gözünden 1891-1894 Yılları Arasındaki Ermeni Olayları

İngiliz yazar, Ermenilerin beş yüz yıla yakın Osmanlı egemenliğinde yaşayan uysal bir millet olduklarını belirtmiştir. Milliyetçilik akımının Ermeni milliyetçiler üzerindeki etkisi, Avrupa ve Rusya'nın bağımsız Ermenistan'ın kurulması açısından Ermeni milliyetçileri desteklemesi nedeniyle Anadolu'da Ermeni sorunu

³³Bilal Niyazi Şimşir, "Ermeni Sorunu ve Van", Ermeni Olayları Sempozyumu Van-Bitlis-Muş", (2-3-4 Nisan 1985), Bildirileri, Haz.: M. Bayar ve M. Gömleksiz, Van Yüzüncüyıl Üniversitesi Yayınları, Van 1986, 53-57,66 . ; Gürbüz Evren, Sömürgecilik Tarihi..., s. 139.

³⁴MCA, P452, Archeology: 3.2., Diary of Journey from Adana to Trebizond 1894. ; MCA, P452, Personal: 1.7., 13 January-27 August 1891, Untitled diary, Turkey, 1891. ; D. G. Hogarth, *The Wandering Scholar...*, s.145-150.; D. G. Hogarth, "Turkey", s. 384-385.

³⁵Seyran Aktaş, "Tahrir Defterlerine Göre Ermenilerin Anadolu'da İcra Ettiği Meslekler", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.33, 2020, s. 299-311.

yaşandığını ve küçük çapta olaylara neden olduğunu söylemiştir. Ülkesinin de Ermenileri kışkırttığını kabul etmiştir. Ermenilerin hepsinin milliyetçi olmadıklarını, yaşadıkları devlete bağlı Ermenilerin de olduğunu belirtmiştir. Hogarth, Ermeni sorununun yaşanmasının altında yatan başka bir nedenin ise bazı açgözlü Kürtlerin zengin olan Ermenilerin topraklarını ele geçirmek isteğiyle Ermenilere saldırmasından kaynaklandığını vurgulamıştır. Hatta 1894'te Sason'da yaşanan Ermeni isyanının Kürtlerin bir oyunu olduğunu, Kürtlerin Ermenilerin güzel kadınlarını ve topraklarını ele geçirmek için Ermenilere saldırdıklarını yazmıştır. İngiliz yazar isyanın bastırılmasında Kürtlerin desteğinden dolayı Osmanlı yönetiminin Kürtlere dokunulmazlık hakkı verdiğini de iddia etmiştir.³⁶

Bölgedeki bazı Kürt grupları Ermenilerin mallarını talan etmek için Ermeni hanelerine saldırmış olabilir fakat Hogarth'ın 1894 yılındaki Sason olayını taraflı olarak yorumladığı anlaşılmaktadır. Çünkü Osmanlı Devleti gücünü kaybetmişse de kendi tebaasında yaşayan halkların birbirlerinin malına tecavüz etmelerini engellediği genel ve geçer bir bilgi olarak bilinmektedir. Ayrıca yukarıda modern kaynaklardan alınan bilgilerden, Ermeni milliyetçilerin Sason'da isyan ettikleri ortaya konulmuştur. İngiliz yazarın Sason'da çıkan olayları sadece yağmacı Kürt gruplarının, Ermenilerin mallarını ele geçirmek için başlattığını iddia etmesi dönemin tarihi olaylarını yorumlama ve kıyaslama kriterine uymadığı için gerçeği yansıtmamaktadır. Ayrıca giriş kısmında belirtildiği gibi Hogarth, Kürtleri sevmediği için de Kürtleri, sorun çıkaran bir millet olarak göstermiş olabilir. Hogarth'ın Sason olayları hakkındaki taraflı bilgilerinin yanında, dış güçlerin Ermenileri kışkırttığı ve isyana sadece milliyetçi Ermenilerin katıldığı söylemesi yazarın isyanla ilgili doğru bilgiler de aktardığını göstermiştir.

İngiliz yazar Sason olaylarını anlattıktan sonra Ermeni sorununun çözümü için fikirlerini öne sürmüştür. Ona göre bazı çapulcu Kürtlerin devlet tarafından kontrol altına alınması ve Avrupalıların Ermeni milliyetçileri desteklemekten vazgeçmesiyle Ermeni sorunu çözüme kavuşacaktı. Hogarth savaş öncesinde Anadolu'da Ermenistan devletinin kurulmasının da mantıksız olduğunu belirtmiştir. Çünkü Ermenilerin yoğun yaşadığı yerlerde Müslüman nüfusunun da çok olduğunu hatta Ermenilerin Müslümanlara göre azınlıkta kaldıklarını gördüğünü söylemiştir. Anadolu'nun farklı yerlerinde azınlıkta yaşayan bir halka, devlet kurmak için destek verilmesinin de kaostan başka bir şeye fayda vermeyeceğini anlatmıştır.³⁷ Hogarth'ın Ermeni sorunu hakkında vermiş olduğu fikirler gerçekten çözüm niteliğindedir. Şayet Avrupalıların Osmanlı'yı parçalamak ve zayıflatmak için Ermeni milliyetçilerine verdikleri desteğini kesseydi belki 19. ve 20. yüzyılda Ermeni isyanları ve sorunu olmayabilirdi. Ayrıca Hogarth'ın Batılı bir gözlemci olarak Ermenilerin Anadolu'nun herhangi bir yerinde devlet olacak kadar nüfuslarının olmamasını söylemesi geçmişte iddia edilen Ermenilerin Anadolu'nun bazı yerlerinde nüfuslarının Müslümanlardan fazla olduğu söylentisinin gerçek olmadığını göstermiştir.

İngiliz araştırmacı, Osmanlı Devleti'nin Ermenilere karşı tutumu hakkında bilgi vermiştir. Anadolu'da kaldığı sürede Osmanlı hükümetinin Ermeni halkına zulüm etmediğini ve istimalet politikasında bulunmadığını söylemiştir. Sadece Osmanlı Devleti'nin 1894 yılındaki Ermeni isyanını sert şekilde bastırdığını yazmıştır. Ermenilerle ilgili yaşanan olayların Hıristiyan ve Müslüman çatışmasından kaynaklanmadığını, bazı Ermeni milliyetçilerin ayrılıkçı hareketlerinden dolayı kaynaklanan bölgesel çatışmaların olduğunu belirtmiştir. Konuştuğu Ermenilerin çoğunun da Osmanlı yönetiminden razı olduklarını kendi aralarındaki milliyetçiler yüzünden isimlerinin kötü anıldığını ve milliyetçilerden ötürü yaptıkları ticaretlerin aksadığını yazmıştır.³⁸ İngiliz yazarın dış gözlemci olarak Osmanlı Devleti'nin tebaasında yer alan Ermenilere zarar

³⁶MCA, P452, Archeology: 3.2., Diary of Journey from Adana to Trebizond, 1894. ; Hogarth, *A Wandering Scholar...*, s. 146-148.

³⁷MCA, P452, Personal: 1.7., 13 January-27 August 1891, Untitled diary, Turkey, 1891. ; MCA, P452, Archeology: 3.2., Diary of Journey from Adana to Trebizond, 1894. ; Hogarth, *A Wandering Scholar...*, s.149-150. ; Hogarth, "Turkey", s.384.

³⁸Hogarth, *A Wandering Scholar...*, s.148-149.

vermediğini söylemesi Türk-Ermeni ilişkileri tarihi için önemli bir bilgi niteliğindedir. Tarafsız ve Osmanlı Devleti'ne rakip devletin (İngiliz) milliyetçisi olarak Hogarth'ın söyledikleri, o dönemde yaşanan Ermeni sorununun neden kaynaklandığını anlamamızı sağlayacak önemli bilgiler içermektedir.

6. Hogarth'ın Özerk ve Bağımsız Ermeni Devleti Hakkındaki İzlenim ve Tavsiyeleri

İngiliz yazar, I. Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında kurulması planlanan Ermeni devleti için de görüşleri olmuştur. Savaş öncesinde Ermeni devletinin nerede, nasıl ve Ermeni devleti kurulduktan sonra İngilizleri hangi tehlikelerin bekleyeceğine dair bir yazı kaleme almıştır. Hogarth yazısında şunları belirtmiştir:

“Özerk bir Polonya gibi özerk bir Ermenistan'ın da çok geçmeden kurulması kaçınılmaz görünüyor; ama nerede? Osmanlı coğrafyasında Ermenilerin çoğunlukta olduğu bir coğrafi birim yoktur. Ermeniler; Ankara, Sivas, Erzurum, Harput ve Van vilayetlerinde nüfusları vardır, fakat Ermeniler bu yerlerde sürekli azınlıktadırlar. Şimdi Küçük Asya'nın batısındaki şehirler ve İstanbul'da olan Ermenilerin önemli bir kısmı, yeniden yapılandırılmış bir Ermenistan'da yoğunlaşmaya ikna edildikten sonra özerk bir Ermenistan kurulabilir. Özerk Ermeni devleti Erzurum, Van ve Harput vilayetlerinde inşa edilebilir. Ancak bu vilayetlerde kurulacak özerk Ermenistan devleti Rusya'nın siyasi baskısı ve güdümünde olacaktır. Ayrıca bölgedeki Kürtler de kurulacak özerk Ermeni devletini kabul etmeyecekler ve Ermenilere büyük sorunlar çıkaracaklardır.”³⁹

İngiliz yazarın savaş esnasında özerk bir Ermeni devletinin kurulmasından yana olduğu anlaşılmaktadır. Ülkesinin yöneticilerine kurulacak özerk Ermeni devletinin savaşta müttefikleri olan Rusya'nın siyasi güdümünde olmamasını tavsiye etmiştir. İnşa edilmesi planlan özerk Ermeni devlete Kürtlerin sorun çıkaracağı uyarısında bulunmuştur. Burada dikkat edilecek husus ise ülkesinin her alanda çıkarlarını düşünen Hogarth'ın, Rusya'nın Ermeniler üzerinden Doğu'ya inmesine karşı olduğudur. İngiliz yazarın söylemlerinden özerk Ermeni devletinin ülkesinin Orta Doğu çıkarlarına göre şekillenmesi taraftarı olduğu tespit edilmiştir. Savaş bittikten sonra İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Hogarth'tan Osmanlı topraklarının yeniden dizaynı ve yeni kurulması planlanan Ermeni devleti hakkında tavsiye yazısı istemiştir.⁴⁰ İngiliz yazar, Dışişleri Bakanlığı'na cevap olarak bir memorandum yazmıştır. Hogarth memorandumunda Dışişleri Bakanlığı'na şu tavsiyelerde bulunmuştur:

“Bağımsız bir Ermenistan ancak Güney de Kuzey Suriye topraklarından başlayarak, Batı da Hatay, Kuzeyde Sivas, Doğu da Harput'ta kadarki yerlerde kurulabilir. Ermenilerin bağımsız devletleri için düşünülen altı şehirde⁴¹ bağımsız bir Ermeni devleti kurulması zordur. Çünkü bu altı ilde Kürt ve Türkmen nüfusları Ermenilerden daha fazladır. Eğer altı ilin olduğu sınırlar içerisinde Ermeni devleti kurulması düşünülüyorsa ilk önce bu şehirlere farklı yerlerde yaşayan Ermenilerin yerleştirilmesi lazımdır. Bu altı şehrin sınırları içerisinde Ermeni devleti kurulduktan sonra yeni kurulan Ermeni devleti, Avrupalı devletlere bağlı olması gerekmektedir.”⁴²

Hogarth'ın her ne kadar savaştan sonra kurulacak Ermeni devletin Avrupalı devletlerin bağlı olması gerektiğini vurgulasa da burada kendi ülkesinin çıkarını koruduğu sezilmektedir. Çünkü savaştan sonra büyük bir ekonomik ve askeri kayıp yaşayan ülkesinin güçlü bir Rusya'ya karşı tek başına Ermenileri himaye edemeyeceğini bildiği için bu cümleyi kullanmış olabilir. Savaştan önce Türkleri seven Hogarth'ın savaş

³⁹Hogarth, “Turkey”, s. 384-385.

⁴⁰BL, Dosya: Mss Eur F112.277., Memorandum on Certain Conditions of Settlement of Western Asia, 15.11.1918.

⁴¹Hogarth'ın altı şehir olarak bahsetmek istediği şehirler Avrupa devletleri tarafından savaş bittikten sonra kurulacak Ermeni devletinin sınırları içinde gösterilen Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır ve Sivas illeridir.

⁴²BL, Dosya: Mss Eur F11./277, Memorandum on Certain Conditions of Settlement of Western Asia, 15.11.1918.

sırasında ve sonrasında ülkesinin menfaati için Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü karşı fikirler ileri sürdüğü anlaşılmaktadır.

Sonuç

İngiliz araştırmacı Hogarth'ın günlük ve eserlerinde Ermeniler ve Ermeni olayları üzerine görüşlerine bakıldığında doğru ve yanlış bilgileri birlikte aktardığı tespit edilmiştir. Ermenilerin ırkı, dini inanış ve ekonomik faaliyetleri üzerindeki tespitlerinin doğru olduğu anlaşılmaktadır. Hogarth, Ermeni olaylarında dış güçlerin ve milliyetçi Ermeni gruplarının etkisinin olduğunu söylemiştir. Avrupalı bir gözlemci olarak Osmanlı Devleti'nin tebaasındaki Ermenilere iyi davrandığı ve katliamlar yapmadığını belirtmiştir. Savaş öncesinde Anadolu'da Ermeni devletinin kurulmasına karşı olmuştur. Osmanlı bünyesinde yaşayan çoğu Ermeni'nin Osmanlı yönetim mekanizmasında razı olduklarını dile getirmiştir. Hogarth bu yönüyle aktardığı bilgilerde tarafsız bir şekilde dönemin tarihi olaylarının aydınlatılmasına yardımcı olmuş ve gerçekçi bilgiler sunmuştur.

İngiliz yazar bazen de taraflı şekilde Ermenilere ve Ermeni olaylarına bakmıştır. Doğu'da yaşayan Müslüman halkın Ermenilerin torunu olduğunu iddia etmiştir. Şu ana kadar yazarın bu iddiasını destekleyecek akademik bir bilgi veya tespit yoktur. 1894'te Sason'da başlayan Ermeni isyanının nedenini bölgede yaşayan Kürtlere bağlamıştır. Kürtlerin Ermenilerin mallarını talan etmek için Ermenilere saldırdığını ve bu yüzden de Ermenilerin isyan ettiğini belirtmiştir. Osmanlı Devleti'nin de Sason isyanını sert ve acımasız bir şekilde bastırdığını yazmıştır. Fakat Ermenilerin neden isyan ettiği dönemin arşiv belgelerinde anlaşılacağı üzere milliyetçi ve ayrılıkçı Ermeniler tarafında yapıldığı bilinmektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin isyancılara karşı sert bir müdahale yapmadığı arşiv belgelerinde yazılmaktadır. Hogarth'ın Ermeniler üzerine verdiği bilgilerden anlaşılacağı üzere yazarın kendisiyle çelişen bilgiler sunduğu görülmüştür. Bu nedenle Hogarth'ın, Ermeniler üzerine aktardığı tüm bilgilere topluca bakılması, taraflı ve tarafsız görüşleri ayırt edildikten sonra İngiliz yazarın Ermeniler hakkındaki görüşlerinin tahlil edilmesi lazımdır.

Hogarth'ın I. Dünya Savaşı esnasında ve sonrasındaki söylem ve tavsiyelerinde Ermeni devletinin kurulması taraftarı olduğu anlaşılmaktadır. Ülkesinin yöneticilerine Ermeni devletinin nerede kurulması ve kurulduktan sonra hangi adımların atılmasını tavsiye etmiştir. İngiliz yazarın ülkesinin Orta Doğu'daki çıkarlarının koruması adına özerk veya bağımsız Ermeni devletinin dizayn edilmesi hususunda devlet yöneticilerine uyarılarda bulunmuştur. Rusya'nın yeni kurulacak Ermeni devleti üzerinde etkisinin olmaması konusundaki telkinlerini Dışişleri Bakanlığı'na bildirmiştir. Savaş öncesinde Türk dostu olan Hogarth'ın dönemin şartları ve ülkesinin menfaati için savaş esnasında ve sonrasında Osmanlı toprak bütünlüğünü istemediği, İngiltere ve Avrupalı devletlerin güdümünde bağımsız bir Ermeni devletinin kurulması için yazılar kaleme aldığı tespit edilmiştir.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri	Mübarek İpek (Dr.)
Author Details	¹ Kuruma bağlı değil / Non-affiliated, Mardin, Türkiye
	 0000-0001-7184-1681 mubarekipek@hotmail.com

Kaynakça | References

Arşiv Kayıtları

British Library (BL)

Mss Eur F112.277, Memorandum on Certain Conditions of Settlement of Western Asia, 15.11.1918.

IOR.L.MIL.17.5.3321., 18.04.1919.

British Online Archive (BA)

FO 608, 83, 3., File 342, Turkey and Middle East, 29.03.1919.

FO 608, 96., File 371.1,1, Political Middle East, 1.02.1919.

Oxford Üniversitesi, Magdalen Koleji Arşivi: D. G. Hogarth Koleksiyonu, 1860-2017.

MCA, P452, Archeology: 3.2., Diary of Journey from Adana to Trebizond, 1894.

MCA, P452, Other: 1.4., The Geographical Journal, Obituary of David George Hogarth, 1927-1927.

MCA, P452, Personal: 1.4., 3 January - 4 November 1887 Asia Minor and Greece.

MCA, P452, Personal: 1.7., 13 January-27 August 1891, Untitled diary, Turkey, 1891.

MCA, P452, Personal: 3.2., Dig.

MCA, P452, Personal: 3.2., Young Hogarth.

MCA, P452, Personal: 4.4. 5., 25 October 1915.

Oxford Üniversitesi, St Antony's Koleji Arşivi: David George Hogarth Koleksiyonu

MEC, File 1- File 5, 1897-1919.

MEC, File 4: 4.12., Letter From D.G. Hogarth To Laura, Paris, 23.03. 1919.

The National Archive (TNA)

Admiralty: ADM 337.120.308., 1915, 156.

Kişisel Görüşmeler

Prof. Dr. Caroline Baron'la yapılan görüşmeler, (Haziran 2021- Mart 2024).

Araştırma ve İncelemeler

Aktaş, Seyran, "Tahrir Defterlerine Göre Ermenilerin Anadolu'da İcra Ettiği Meslekler", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.33, 2020, s. 299-311.

Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918), Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1996.

Breasted, James, "Obituary: David George Hogarth", *Geographical Review*, Volume 18, No. 1, January 1928, s. 159-161.

Ceylan, Alpaslan, "Ermenilerin Anadolu'daki Varlıkları Ve Tarihi Gerçekler", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 10, Temmuz: 2015, s. 1.

Courtney, E., Janet, *An Oxford Portrait Gallery: David George Hogarth*, Published by Chapman and Hall Limited, London 1931.

Çalış, Mübin, Said, "Küçük Armenia Krallığı'nın Kuzeybatısı: Antiochia ad Taurum", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 16, Sayı 1, 2019, s. 305.

Doğan, Hamdi, *Sason Ermeni İsyanları*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Niğde, 2000,

Erzen, Afif, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

Evren, Gürbüz, *Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, Ümit Yayıncılık, Ankara 2002.

Görgeç, İsmail, "Uluslararası Boyutlarıyla Sason Ermeni İsyanları", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17 (46), s. 499.

Göyünç, Nejat, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul 1983.

Gülmez, Nurettin, "Tahkik Heyetinin Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı", *Belleken Dergisi*, S.258, C. 70, Ağustos 2006, s. 695.

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1983.

Hall, R., H., "David George Hogarth died November 6, 1927", *The Journal of Egyptian Archaeology*, Volume 14, No. 1, May 1928, s. 128.

Hogarth, George, David, *Accidents of an Antiquary's Life*, Macmillannand Company, Limited S.t. Martin's Street, London 1910, s. 33, 34, 176.

- , *Arabia*, (London: Oxford at the Clarendon Press, 1922.
- , *The Nearer East*, Printed by Appleton and Company, New York 1902.
- , *The Penetration of Arabia*, Published by Frederick A. Stokes Company, 1904.
- , *The Wandering Scholar In The Levant*, Pirnted by J. Murray, London 1896.
- , "Turkey", *The Balkans: A History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania*, Ed. D. G. Hogarth, Oxford at The Clarendon Press, England, 1915.
- İskefiyeli, Zeynep, *Ermeni Meselesi Çerçevesinde 1893 Ankara Mahkemelerinin Yeri ve Önemi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2008, s. İ.
- İpek, Mübarek, "İngiliz Müşteşrik ve İstihbarat Subayı David George Hogarth'ın Filistin Bölgesi ve Meselesine Bakışı", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, No. 16, 2024, s. 92-122.
- İpek, Mübarek, "Oryantalist David George Hogarth'ın Hayatı ve İngiliz İstihbarat Birimi ile İlişkisi" *Mukaddime*, Cilt 14, Sayı 2, 2023, s. 319-320.
- Küçük, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1986.
- Lock, Peter, "D. G. Hogarth (1862-1927) A Specialist in the Science of Archaeology", *The Annual of the British School at Athens*, Volume 85, 1990, s. 179.
- Memiş, Ekrem, "Ermenilerin Kökeni Ve Geçmişten günümüze Türk- Ermeni İlişkileri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt VII, Sayı 1 Ermeni Özel Sayısı, Haziran 2005, s. 1.
- Mert, Özcan, "Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S.3, 2003, s.141-145.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1878-1895) I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yayın Nu:95, Ankara 2008.
- Payaslian, Simon, *The History Of Armenia Fromthe Origins To The Present*, First Published in by Palgrave Macmillann, New York 2007.
- Piyadeoğlu, Cihan, *Çağrı Bey: Selçuklular'ın Kuruluş Hikayesi*, Timaş Yayınları, 3. Baskı, , İstanbul 2017.
- Şimşir, Niyazi, Bilal, "Ermeni Sorunu ve Van", *Ermeni Olayları Sempozyumu Van-Bitlis-Muş*, (2-3-4 Nisan 1985), *Bildirileri*, Haz.: M. Bayar ve M. Gömlüksiz, Van Yüzüncüyıl Üniversitesi Yayınları, Van 1986, s.53-57,66 .
- Taşcıoğlu, Lütfi, *Ömer, Türk-Ermeni İlişkilerindeki Tarihsel Gerçekler*, Nobel Yayınları, 3. Basım, Ankara 2019.

İnternet Kaynakları

- Ben Taylor, Cataloguing the Hogarth Papers, Oxford Universty: Hogarth Conference,Online,MagdalenCollege,23.01.2021,Oxford,https://www.youtube.com/results?search_query=magdalen+college+Hogarth+conference+,(ErişimTarihi: 14.03.2024).
- GB: 1.1.1.28.4, Letter from Gertrude Bell to her stepmother, Florence Bell, 16 March, 1919, <https://gertrudebell.ncl.ac.uk/l/gb-1-1-1-19-8>, (Erişim Tarihi: 15.03.2024).

Ek | Appendix

Ek 1

1887 yılında Hogarth'ın çekilmiş fotoğrafı.⁴³

Ek 2

Hogarth'ın Karkamış Antik Kenti kazısındaki fotoğrafı.⁴⁴

⁴³MCA, P452, Personal: 3.2., Young Hogarth.

⁴⁴MCA, P452, Personal: 3.2., Dig.

